

НАЧАЛНОТО ИЗГРАЖДАНЕ НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК С ОГЛЕД НА ПУРИЗМА

Надка Николова
Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“

INITIAL STANDARDIZATION OF NEW BULGARIAN LANGUAGE WITH REGARD TO PURISM

Nadka Nikolova
Konstantin Preslavsky University of Shumen

The research focuses on the topic of purism during the 1830s – 1840s when the problem of the structural basis of Bulgarian language was central in the process of standardization. The kind of substitutions made by scholars provides reasons for discussing *archaistic*, *ethnographic*, *reformatory* and *protected purism*. We should not forget the fact that if the idea of the purification of Bulgarian language from foreign-language influence became one of the doctrines of the Bulgarian-Revival linguistic program, hence its national and political program; purism during this period had also *nationalistic* nature. Last but not least, it became an inseparable part of the effort for the education of the Bulgarian people, which makes it *pedagogical* as well.

Key words: new Bulgarian standard language, purism, foreign words, restoration, archaisation, communicativeness, protection of language

Гладът на възрожденските българи за светска образованост намира израз през първите десетилетия на XIX в. в интереса към гръцките и елино-българските училища. Той обаче води до диглосията *домашен некнижовен език ~ чужд книжовен език*, която става опасна и с това, че част от възпитаниците им започват да разглеждат родния си език като нещо непълноценно и непrestiжно, като пригоден за общуване само в неофициалната битова среда, а възприемат чуждия език като по-съвършен и престижен. През 30-те години на XIX в. този глад започва да се засища с образованост на български език, получена в български светски училища. Ала именно образованието, придобито в гръцките и елино-българските училища, става активен двигател за

създаване на българска литература и книжовен език от нов тип. Известен факт е, че голяма част от поколението възрожденци от първата половина на XIX в. – д-р Петър Берон, Анастас Кипиловски, Васил Ненович, Неофит Бозвели, Емануил Васкидович, Неофит Рилски, Константин Фотинов, Иларион Макариополски, Райно Попович, Васил Априлов, Сава Доброплодни, Иван Добровски, Гаврил Кръстевич и мнозина още – са се образовали в гръцки училища. За това време се мисли като за един съвсем закономерен елинофилски период на българското самоосъзнаване, който спомага за културното ни развитие, след това заменен от също толкова закономерен за прогреса ни елинофобски период. Провокирането на ревност към езика на собствения етнос в чужди културно-езикови условия (впрочем характерен и за други европейски народи) е неведнъж изтъквано в научната литература. Въпросът, който възниква тук, обаче е дали и доколко българският пуризм е насочен срещу гръцката лексика в този наситен с креативност на мнения относно характера на новобългарския книжовен език период, който е насочен срещу гръцката асимилаторска политика, респ. срещу употребата (а не знаенето) на гръцкия език в културното пространство. В по-широк план въпросът се отнася до мишените на българските книжовници: гръцкия език и/или гръцката лексика, турския език и/или турската лексика. Тази страна от национальноезиковата доктрина е по-скоро външноезикова, насочена навън, към други езици и техните езикови средства.

В същото време, тясно преплетени с тази външноезикова страна на пуризма, мненията относно характера на интервенцията в изграждането на новобългарския книжовен език – създаването на норми, тяхното описване, предписване (сиреч кодифицирането им в общобългарска граматика) и утвърждаване, поставят проблема за избора на принцип. Т.нар. модели (школи, книжовни кръгове, направления, партии) от този период са опитите да се намерят основания за кодификацията и утвърждаването на езиковите средства в традиционния, класическия нефункционален, но престижен език и/или във функционалния, но твърде разнолик узус, на който липсва авторитет. Намирането на тези основания по своята същност представлява вътрешноезиковата страна на българския пуризм през 30-те и 40-те години на XIX в. До голяма степен тя се проявява в основния спор, който през указаните десетилетия „се е водил за принципите на изграждане на книжовния език: от едната страна са стояли пуристичните принципи за съхранение на досегашния книжовен език, използван от литературната традиция, в него се търсели историческите и естетическите цен-

ности (напр. съхранението на падежите и отричането на членовете и юсовете, т.е. на вокала [ъ] – този „квас фарисейски“), от друга страна, силно се прилагало влиянието на узуса (некнижовния говорим език), който модифицира избора на средствата всъщност на функционалния принцип (напр. установяването на члена). В изграждането на книжовния български език, както и в чешкия, тогава се срещали два основни принципа на езикова интервенция: основани на пуристични изходни позиции и на функционален подход“ (Гладкова 1998: 124). Натрупаното научно познание по темата показва, че противопоставянето на тези два принципа, които не са така антагонистични, както повърхностното им тълкуване показва, е не само ненужно, но и погрешно. „Всъщност те се носят едновременно от всеки радетел за книжовен език, само от време на време избухват спорове за единични, даже маргинални (по правило пуристични) намеси, които стават на фона на общо взето спокойно протичащите функционални промени, предизвикани от натиска на узуса,... под пряпореча на прокламираните пуристични критерии „пуристите“ са могли да прокарват и съвсем функционални промени. ... Книжовният език е реалност благодарение на това, че процесът на стандартизация в него протича точно така, всъщност паралелно с теоретичните (и често страстни) спорове накрая се конституира като език, много близък на живите диалекти и на субстандартните формации“ (пак там).

Обикновено пуристичната линия е по-видима при архаистите (Черковнославянския модел). На практика обаче те по-скоро говорят за своите позиции, отколкото ги прилагат. От друга страна, новаторите (Новобългарският модел) не успяват и теоретично, и практически да се откъснат докрай от традицията. Не е случайно, че тъкмо те, чието мнение за структурната основа на новобългарския книжовен език в крайна сметка надделява, стават кодификаторите на най-традиционния правопис по-сетне, през 50-те години на XIX в. (Пловдивския езиково-правописен модел). Не е случайно и че дълго време в българската филологическа литература за Славянобългарския модел се говори като за компромисен – всъщност и трите модела са компромисни по отношение на двата принципа, различни са само формата и степента на компромиса. Архаистите радят за класическия черковнославянски, но се оказват безпомощни в прилагането му; новаторите революционно поставят новобългарското граматическо градиво за основа, но продължават да описват падежи и – най-вече – да употребяват класическия лексикален състав и като кодификация, и като практика. Умереността между двете степени – по време появила се първа в граматиката на Не-

офит Рилски от 1835 г. – е наречена компромисна, макар че обектите на компромиса, граматиките на Иван Богоров от 1844 г. и второто издание на Христки Павлович от 1845 г., се появяват по-късно. Принципите и на едните, и на другите, и на третите прозират в обяснения за езика на произведения от периода (т.нар. метатекстове), споделени са под различна форма в писма, илюстрирани са в речничета, приложени към граматики или самостоятелно издадени, виждат се от конкретни замени в текстовете.

Първата граматика, която се появява през 30-те г., е третата част на „Славеноболгарское детоводство за малките деца...“, озаглавена „Руководство на славеноболгарская граматика“ и издадена в Крагуевац (1835) от о. **Неофит Хилендарски Бозвели** и **Емануил Васкидович**. В нейния увод са налице две от формите на пуризма в този период – патриотичната прослава и защита на (славяно)българския език, противопоставен на гръцкия като неоспорима алтернатива за българите, и конкретните пуристични замествания. От една страна, припомняйки делото на преславните славеноболгарски праотци, Неофит умолява „всякаго славенскаго писателя же и учителя на славеноболгарскаго народа, колкото е възможно да не отбягва от своєматернаго языка, но смело да ся хвале как има една пребогата и предобродаровителна майка, която с разгърната пазва щедро преграща, и сладкозахарно целува и от преизобилното си пребогато и неизчерпаемо сокровище усердно подарява чадата си“ (Неофит Бозвели, Васкидович 1835: XI – XII). От друга страна, о. Неофит призовава българите „да отхвърлят странноприемни¹, труко-влахо-гречески речи и да ся украсят и преиспещрят с свойственно приличните, както и другите европейски и искуснонаказанни² народи управляват и украсават техните язици“ (пак там: XII). Видно е от написаното, че целта на пуристичните замени, към които призовават авторите, са лексикални средства с турски, румънски и гръцки произход. Авторът прибъгва много рядко към употребата им, като се осланя предимно на черковнославянския речник, на домашната славянска лексика, а нерядко прибъгва и до създаването на неологизми (История 1989: 117).

Не отстъпвайки от позицията си и с типичния си публицистичен патос, Неофит Бозвели призовава младите българи в излезлите едно десетилетие по-късно диалози в „Мати Болгария“ (1846): „украсете и вообразете и славеноматерният си язык *в совершенство подновете*

---

¹ Странноприемни – ‘чуждестранни’.

² Искуснонаказанни (от наказание – ‘възпитание’, арх.) – ‘висококултурни’; вж. също напр. у Р. Попович („Христоития...“) „наказание (тербие)“.

(курсив мой, б.а.)“ (с. 180)³. Подканата към българите да реставрират езика си – форма на пуризма, подхваната от Паисий и последователите му и съпътстваща неотменно другите му проявления⁴, – продължава да е актуална и през 40-те години. Да не забравяме, че всъщност тази линия продължава докъм 70-те години, когато най-после българите получават църковна самостоятелност, а с това и правото да назначават български свещенослужители, проповядващи на български език.

Патосът на **Неофит Рилски** в предговора към първата новобългарска граматика – „Българска граматика, сега първо сочинена“ (1835) – е малко по-различен. В него целта на пуристичните усилия са конкретни единици – това е турската и гръцката лексика. Тя е маркирана по три начина: с теоретични разсъждения, чрез лексиката на самия текст и в нарочен притекстов речник в края на граматиката. Почти в началото на предговора, онасловен „Филологическо предуведомление“, Неофит пише: „Аз мислим, ако да не грешим, защо Българский язык ако би се очистил от чуждоезичните речи (а речено от Греческите и Турските), които са се вкрали в него неощутително заради спребиванието и смешението с тия два народи... И ако било възможно да се собере во едино сичкио, не би имал тогава потреба от никаква иноязична реч (освен мало някои, които са ги совсем изгубили Болгарете, или и немаат ги никакви, и употребяват ги или по Турски или по Гречески, които и изложих на крайат на граматиката, да ги гледа секой). Защо ако една реч се говори на едно място по Турски, или по Гречески (или и по други некой язык, което е совсем мало), на друго място нахождаш тая истата реч да се говори чисто Болгарски“ (Неофит Рилски 1835а; 1984: 4 – 5). Следва дълъг коментар на думи, които в една говорна област са турски (порядко гръцки), а други – домашни. Именно тази теоретична формулировка дава основание на руския българист Г. К. Венедиктов да приеме, че Неофит Рилски е първият автор на идеята за очистване на българския език от чужди думи като задача на създателите на новия книжовен език (Венедиктов 2005: 45). От написаното стават ясни две неща: първо, турските/гръцките думи, които имат домашни синоними в някои говорни области, ще бъдат отстранени, когато се събере българският език „во едино сичкио“; за другите трябва да се намерят заместници и Неофит ги предлага в края на граматиката, за да ги видят ползвателите ѝ. И тогава

³ Цитатът е по изданието на „Мати Болгария“ от Ст. Таринска (1968).

⁴ За пуристичната линия в езиковата идеология на възрожденските книжовници до 30-те години на XIX в. вж. *Николова, Н.* Първи прояви на пуризм в България. Велико Търново, 2013 (под печат).

в българския език няма да има никаква „иноязична реч (освен мало некои...)“.

Изразът в скоби идва да подчертае, че Неофит Рилски разсъждава напълно реалистично. Той си дава сметка за примерите на Балканите (румънския и сръбския език), които показват, че чуждата лексика не е попречила за култивирането на езика. Без оглед на произхода и пъстротата на лексиката власите съставят граматика и с това заявяват присъствие в европейската култура. „Нихнио язык – пише авторът на първата новобългарска граматика – макар и да се состои от болшая част от иноязични речи, а особно от славенски, гречески, болгарски, руски и латински и от други некои, каквото може да види всеки от следующите речи... Но со все това не мариха за чуждестранните речи, но усвоиха ги и исправиха языкат си с граматика... може да се нарече на сегашното време и той един от самостоятелните и исправени язици“ (пак там: 12). Амбициран от техния пример, Неофит настоява по-нататък: „И когато власите сос чуждо вещество (тоест со странни⁵ речи) приведоха до тоя степен языкат си в мало време, колми паче ми можеме да го приведеме в по-добро совершенство, щото немаме толкова нужда от чуждеязичните речи, колкото власите; но и да останат некои чужестранни речи по настоящем в языкът ни, от които не можеме совсем да отбегнеме, това не ни прави големо препятствие на исправлението на языкат ни, защото видиме и сербите и до днешен ден да употребляват още некои турски речи“ (пак там: 13 – 14).

И все пак Неофит смята, че ако е възможно, българския речник може да се усъвършенства в посока към изчистването от онези думи, които създават впечатлението, че езикът е „прост“ и „испорчен“. В съзвучие със схващанията си за чистотата на българския език Неофит Рилски прилага в края на граматиката си (от 204 до 211 с.) азбучен списък от 220 думи. Той е онасловен „Речи турски и неколко гречески, които са во употребление на сегашното време в сичката Болгария, истолкувани по възможности с равнозначеностелни славенски или российскийски“ – „да ги гледа секой“, както обръща внимание в предумедомлението. Срещу всяка чужда дума книжовникът е записал домашна или „российска“. Целта на автора е ясна – еквивалентът трябва да се знае и използва от всеки ползвател на граматиката: както от учителите, които ще преподават по нея, така и от учениците. Анализът на думите, направен от В. Кювлиева-Мишайкова, показва, че сътворяването на неологизми е чуждо на Неофит (предполага се само за някол-

---

⁵ *Странни* – ‘чуждестранни’.

ко думи, които не влизат в речника на съвременния език); повечето еквиваленти на турските и гръцките думи са черковнославянски, домашни или руски, като последните „недвусмислено говорят за познанията на автора по руски и за използването на руски речници“ (Кювлиева-Мишайкова 1997: 219).

Липсата на неологизми може да намери обяснение в обстоятелството, че при оценката на езикови факти, продукт на естествената еволюция, повечето от българските книжовници им приписват качеството разваленост. Неофит не прави изключение, напротив – често коментира езиковата развала като дошла не от чуждите езици, а от говоримата реч на необразования народ, комуто езиковата класика (припозната като домашна във високопрестижни черковнославянски текстове) не е достъпна⁶. Следователно причината за тази развала е забравата на изконната лексика и липсата на грижа за онзи език, на който традиционно се пише. И естественото компенсаторно действие е на мястото на средствата от говоримата реч (турските и гръцките думи от битовата сфера) да бъдат *възвърнати* вече съществуващите славянски, които ще повишат основното качество на новобългарския език – неговата чистота. В този случай създаването на неологизми е напълно излишно, още повече че създаването и възприемането им в аналитичния български език е затруднено по чисто структурни причини.

В речничето прави впечатление, че броят на гръцката лексика, която съчинителят намира за неуместна, е доста по-малък в сравнение с броя на турската – само 19, и че гръцките думи са от битово-разговорната сфера, а терминологична лексика с гръко-латински произход не е посочена. То завършва с кратък коментар, в който авторът напомня, че още в увода е посочил на с. 6 и 7 и други турски и гръцки „речи“, но понеже се употребяват само на някои места и понеже на други места за тях българският език има изконно домашни съответници, то за тях липсва „потреба“ да се включват в речника. Явно авторът предполага, че процесът на отпадането им ще стане по естествен път, и „зато се не изложиха тука на редът сичките“ (Неофит Рилски 1835а; 1984: 211).

⁶ Мнението, че книжовният език е в окаяно състояние, е засвидетелствано в езиковите ситуации на много европейски езици. Напр. немският филолог от XVII в. Скотелиус споделя с много от своите съвременници, че съществуващите езици (съвременните нему, б. м.) са повредени форми на първоначално перфектни езици, а щетите, нанесени върху тях, идват от ежедневната им употреба от необразованите маси (Ланге 2005: 64).

Създаването на този малък речник, първи по рода си както от чисто лексикографска страна, така и с оглед на обстоятелството, че по същество е пуристичен речник, се оценява високо от лексиколозите. Построяването му по основни лексикографски принципи го „прави повече от обикновен списък от думи, приложен към отделна книга“. Освен че той е „първият отпечатан български речников текст, който дава насока за славянизация на лексиката на книжовния ни език“, той подпомага „продължителния процес на постепенно елиминиране от писмената и устната практика на интелигенцията на турцизми, ... които по времето на Неофит са били общоупотребими в разговорната практика“ (Кювлиева-Мишайкова 1997: 219 – 220). Тук обаче има още нещо интересно: Неофитовият пуризм е насочен предимно към турската лексика, към битово-разговорната гръцка, но не и към руската. Напротив, за него руският език е източник от първа величина за процесите на славянизация на българския речник. В този смисъл може да се приеме, че началото на влиянието на руския език се наблюдава още в средата на 30-те години на XIX в. Така например в увода към своето „Краткое и ясное изложение... на греческия език“, излязло в Белград през същата година (1835), Неофит пояснява *епистими* в скоби с *науки*, а *идеи* с *понятия* (Неофит Рилски 1935б: V) – все руски заместници на гръцките термини. А на следващата страница обяснява избора си така: „Доде да се преклони и нашето жестоко щастие, да можеме да имаме благи надежди да получим на нашият матерний език сичките науки, което добро можеме да очакваме по моему мнению, токмо от росийския език, и от любочестието и прилежанието на нашите единоплеменни учени...“ (с. VI).

Липсата на крайна негативна оценка към чуждоезиковото „вещество“ в езика е коментирана от мнозина изследвачи на делото на Неофит Рилски. Тя е обобщена по следния начин: „Книжовници от ранга на Неофит Рилски осъзнават, че крайният пуризм е невъзможен при книжовноезиковото усъвършенстване и че няма език, който да се е отърсил напълно от чуждиците“ (Иванова 2001: 27). Към това може да се прибави и бележката, че пуризмът на Неофит Рилски е избирателен: основният патос е в изтласкването на битовата турска лексика, за която българският език има домашни еквиваленти; следва гръцката лексика, в която е провидяно небезопасното гръцко присъствие в културната сфера, а към руските заместници на изгонените думи няма негативизъм, напротив – руският език е оценен като положителен, тъй като той също е славянски не само етнично, но и като формация, черпила столетия от общия книжовен език.

През следващата година по подобен начин – с притекстов речник – реагира на чуждите думи и **Анастас Кипиловски**. В увода на своя превод на историческото съчинение на руския професор Иван Кайданов „Кратко начертание на всеобщата история“ (1836) той пояснява: „Язык употребих такъвзи, каквото да сочи кам обработяни на языкат ни, зато и приех много речи от пребогатата майка на нашат язык, славенският язык, който в крайат на историата в лексикон расположих и ги открих сас простолюдни и турски речи, за да та улесня да можеш совершенно да разумейш сичко, щото читеш...“ (Кипиловски 1836: Ъ, ЕЇ). В текста авторът често пояснява абстрактна и книжовна лексика с турски думи в скоби: *примери (йорнеци), управлението (забитлъкат), кондика (кютук), основни (темелни), провинциите (казите), посредничеството (риджалъкат), правителството (двлетството), владетелят (забитинат), желание (ищах)* и мн. др. В същото време текстът изобилства с лексика от гръко-латински произход; нищожна част от нея се пояснява в скоби с домашни думи, чиято семантика е разширена от автора: *работи (интереси), увардение (сигуранция)* и др. Вътретекстовите пуристични замествания Кипиловски обобщава на 23 с. (с. 185 – 207) в „Речник или лексикон на славенски думи, които треба да ся присвоят в нашат язык, а ги откривам и сас турски, за да улесня прочитателят да прочита полноразумно, щото чите, и да ги запомни, та да ги употребява и в говорат си, за да ся очисти языкат ни от чужди речи (курсив мой, б.а.)“ (Кипиловски 1836: ЕЇ). Речникът съдържа 470 лексикални единици, чиито еквиваленти са взети от черковнославянския и руския език. В лингвистичната литература преобладава становището, че това не е речник с пуристична насоченост, а речник, подпомагащ обогатяването на лексиката на българския книжовен език (Кювлиева-Мишайкова 1997: 226). Въпреки това не може да не се забележи, че целта както на речничето, така и на заместванията, пояснени в скоби с турска лексика, е именно очистването на езика „от чужди речи“, както сам авторът настоява.

През 1837 г. в Будим⁷ излиза преводът на една книга, написана първоначално на латински, после преведена на „простогречески“, после на „елински любомудрий диалект“, а от елински – на „нашият славеноболгарский язык“. Това е „Христоития или благонравие“, чийто черковнославянски превод **Райно Попович** „из Жеравна“ намира във „Филипуполската книгохранителница“ и вземайки предвид и първообраза, т.е. гръцкия, превежда черковнославянския текст на език,

⁷ Буда, днешната западна част на Будапеща.

който според автора е възможно най-прост. В обръщение „Камто любезните прочитатели“⁸ Р. Попович пише: „...положих голямо внимание, за да бъде просто колкото е възможно,... но дето не можих да намеря никак проста реч, употребих славенска, за да го не изрека совсем хориатски⁹... А негде си (макар и да са твърде рядко) употребих и турски речи и ми са сяка, чи не е нещо твърде беспътно или грешно, ако в такива външни¹⁰ книжки употребим по нужди и някоя турска реч, но обикновена, и която врет сички употребяват, сиреч: и церковници, и белци¹¹, учени и неучени“ (Попович 1837: 12 – 13). Макар и да е посочван като застъпник на Славянобългарския модел, не може да не направи впечатление стремежът на Р. Попович да превежда така, че „да го изрече сладостно и каквото го иска свойствено и естествено отеческият наш език или каквото ще го изрече един българин, догде не го е видял написано“ (пак там: 13). Следователно на преден план изпъква намерението му за комуникативност и целесъобразност¹² пред идеите за езикова чистота на всяка цена, които биха лишили текста от естетическа наслада и точност и които биха се оказали безплодни; възможността да няма чужди слова той вижда само в Евангелието и Апостола¹³. Позицията на Р. Попович относно разбираемостта, т.е. комуникативността на текста, предполага застъпване в по-висока степен на говоримите езикови средства и една по-пъстра по отношение на произхода лексика.

За компилация от комуникативност и стремеж към реставрация на идеала свидетелстват думите на **Васил Априлов** в едно негово писмо до Неофит Рилски от 30.06.1838 г. Излагайки становището си относно качествата на създаващия се новобългарски книжовен език, който „се е изменил, но не е претърпял това, що претърпяха гръцкият и латинският език“, в точка четвърта Априлов пише: „4. Да се изчисти езикът от всички чужди думи. Да се внесат от стария език и да се приемат само такива чужди думи, които липсват в стария език. Не вреди, че простият народ ще ги употребя и ще ги изопачава. Това става във всичките езици на цивилизованите народи. За да се изпълни тая цел,

---

⁸ Обръщението има обем от 105 с.

⁹ Разговорно.

¹⁰ Външни – вер. преводни.

¹¹ Белци – нецърковни, цивилни лица.

¹² Относно изискването за комуникативност при формирането на нормите на книжовния език вж. по-подробно Горбачевич 1978: 46 – 47, а при формирането на нормите на новобългарския книжовен език – Николова 1997: 44.

¹³ За езика на новобългарските преводи на Евангелието вж. подр. у Иванова 2002.

необходимо е да се състави най-напред един речник само на българския език, както е оня на Руската академия. Един такъв речник ще бъде основа на езика“ (Априлов 1968: 277 – 278).

Верен на позицията си, Априлов критикува без оглед на личните си симпатии българските книжовници, които, употребявайки чужда лексика, изневеряват на патриотичния си дълг. В „Денница на новобългарското образование“ (1841), като сравнява двата превода на Евангелието, смята, че „трудът на йеромонаха Неофит... има преимущество пред превода на г. Сапунов. Но тъй като целта на американското дружество е църковните книги да бъдат разбираеми за простия българин, отец Неофит е бил принуден да употребява турски думи, които вече са влезли в употреба от народа. Но според мене той щеше да направи по-добре, ако беше употребил истински български думи; а за да ги разбере лесно простият народ, в скоби можеше да ги обясни с турски. Това щеше да подтикне българите да научат своите собствени думи, които с течение на времето трябва да влязат в обща употреба“ (пак там: 39). За преводача на „Христоития“ Р. Попович пък казва: „Преводачът е добър елинист и затова е естествено, че преводът му гъмжи от гърцизми. Тъй като смята гръцките думи за украшение на българския език, той при най-дребните случаи в своята книга употребява гръцки думи, които лесно е могъл да замени със старобългарски. А за по-голямо удобство той е могъл да постави в скоби съответните гръцки и турски думи. Това го е въвело в непрости грешки по отношение на българската народност. ... Гъркоманство! Чисто гъркоманство! За народността обаче то е вредно, защото е в състояние да остави българите вечно да дремят под умственото иго на новогръцката писменост“ (пак там: 46 – 47).

Употребата на чуждоезична лексика в български преводни и оригинални текстове е коментирано и от чуждестранни учени. Например руският проф. А. М. Соловьев, който е автор на студия за българите в сп. „Москвитянин“, бр. 5 от 1842, забелязва, че Неофит Рилски в превода си на Евангелието е употребил „чужди думи за означаване на предмети, за които съществуват думи и в българския език“, например *хоратуват* вместо *говорят*, *гемия* вместо *кораб* и пр. Априлов се присъединява към критиката и в „Допълнение към книгата „Денница на новобългарското образование“ през следващата 1842 г. напомня: „Още при появата на Неофитовия превод ние му писахме – защо е употребил много турски и гръцки думи в своя превод? Той отговори, че желанието на Лондонското дружество било простият народ да разбира напълно светото писание, поради което бил принуден да употребява влезлите в

употреба на народа чужди думи. ... Както казахме, нашето мнение по този предмет е да се употребяват истински славянски думи, чиито значения да се обясняват в скоби с турски“ (пак там: 168). В същото време обаче В. Априлов, намиращ се в рускоезична среда, използва в писмени си език доста черковнославянски думи, образувани на руска почва. Това е използвано от проф. А. М. Соловьев за критика, от която Априлов е силно засегнат и с гняв отвърща в „Допълнение...“: „Но като са славянски тия думи, не са ли и български? Няма ли право и българите да се ползват от тях наравно с русите? ... Впрочем Вие правилно сте забелязали, че поради необработения още български език в своите съчинения и преводи писателите ни приемат думи и обрати от близките си съседи, например господин Райно от гръцки, а Неофит в преводите си от руски – руски“ (пак там: 175).

Общото впечатление за пуристичните усилия на българските книжовници от периода може да се допълни със становищата на мнозина други автори. Така напр. **Сава Илиевич (Радулов)**, който превежда „Стихийная аритметика. Книга первая...“ (Смирна, 1843), коментира в увода: „В превода, колкото ми е било възможно, отбягвал съм от чужди речи, затова сам по някъде употребих неудобовразумителни славянски, а някъде и странни, но приятни от русите, като напр. *пар* (ріаг, чивт), *сарафин* оставих по турски, защото и руската дума *банкер* (фр. *banquier*) не е славянска реч“ (Предговори 1992: 95). Понякога разискването може да бъде доста емоционално: „Пят слове не можем произнести дондеже не смесим и иных чуждых. О! Колико срамоти нас ради, колико тужби достойни есми!... Понеже кой народ пренебрегает и укаряет свой язык, пренебрегает и укаряет своего рода“ (Предговори 1992: 108) – възкликва **Параскев Пиперов** в „Приключения Телемаха, сина Одисееваго. Сочинение Фенелона... Преведя ся от французский...“ (1845). За П. Пиперов черковнославянският е „матерний свой язык“; „природний наш язык“ и същевременно „сущий и нашій общій славянскій язык зело богат, *не имеющ нужди взаимствовати от иных чуждых языков* (курсив мой, б.а.)“ (пак там: 111).

Понякога авторът, изпадайки в безсилието да употреби липсваща домашна дума, стига до положението да се извинява на читателите си. Така постъпва напр. **Сава Доброплодни**, който в увода на „Игиономия...“ (1846) обяснява: „И ако ся мачих да отбегна гдето можих и колкото можих чужди речи и идиотисми (свойства на всяк язык), но пак са унуждих на някои си места да употребя и чужди речи, за да ся разбира разумът по-добре и защото нямами таквия речи в языкът ни“ (пак там: 115). Като оправдание звучи и обяснението на **Найден Ге-**

ров в „Извод от физика. Част пръва“ (1849). „Въ физиката, както въ всякоя наука, има да са употребяват особени няколко речи. Ми нямаме тях на наш язык, зачтото нямаме и сама науката; та голяма мъка видях, докле да намисля как да ги употребя. Някои от тия речи зех от руский язык, зачтото ми са видя, че идат добре и на български, а много измислих нови...“ (Геров 1849: увод, без стр.).

Няма български книжовник от тези две десетилетия, който, освен с нарочни изказвания, да не е показал с конкретни пуристични замествания предпочитанието си към чист език. Т.напр. **Христодул Сичан-Николов** в „Болгарска аритметика“ (1845) в обръщението към любезните читатели се нарича с думата *любослов*, пояснена под линия с *филолог* на гръцки и *литератор* на латински. В „Общее землеописание вкратце за сичката земля“ (1843) пък **Константин Фотинов** ще поясни на с. 6 *знаци с нишани*. Като смята, че българският език е „испорчен“ от „неучения“, от невежество (така напр. вокала [ъ] смята за приет от езика на татарите) в статията „Мъчно е да познае человек сам себе си“, публикувана в последните два броя на сп. „Любословие“ (1845), той пламенно защитава българския характер на черковнославянския език, който има „това превосходство, което има на днешний ден болгарский народ в това церковно писание според прочии славянскии народи, защото ни един славянский народ не го има в живий глас така, каквото болгарский...“ (Фотинов 1943: 122). А през следващата година, в бр. 2 от октомври 1844 г., К. Фотинов ще напише в статията „Извинение за неблагоприятност описания“ следното: „...за отбегнуване на чуждите речи ще употребявам тождезначителните, сиреч ако да не разумева читателю първата реч, от втората да познае, което не е чинно и порядочно“ (Книжовници 2007: 143). „Тождезначителните“ думи са черковнославянски, пояснени с турски в скоби. Употребата на класическия език – независимо от степента и избраното структурното равнище – следователно не само у него, но и у всички други автори от Паисий до средата на XIX в. е пуризм.

През същата година духовният водач на цариградските българи, страстният борец за самостоятелна българска църква – **Иларион Макариополски** (тогава все още Иларион Стоянов Еленчанин, инок в Хилендарския манастир¹⁴) – превежда и издава „Православное учение или сокращенно христианско богословие“ (1844). В пространния му увод, озаглавен „За употребеното правописание в преводат“, засяга произхода на употребените от него думи в превода. „Всегдашното ми

¹⁴ Брат на Никола Михайловски от гр. Елена с рождено име Стоян Стоянов Михайловски.

мнение било да употребя в слогат си речи вразумитени и чисти Български... Нинешният Български език, понеже е произникнъл из общият Славенски, по природният чин обърнах внимание към церковният език, вникнах, разгледах му състават, но не ми биде на сърдци да си оставя мнението и да стъпя в стъпките на ония списатели, които ся придържат у церковният език... понеже ся обещавам да пиша по Български, тоест да мя разумяват Българите, а не по Руски...“ (Книжовници 2007: 150 – 151). Вижда се, че проблемът с руския облик на черковнославянската лексика вече започва да излиза на преден план, без обаче книжовниците от това десетилетие да се противопоставят на лексикалните русизми. Всъщност тази тема се поражда от диалога относно същността, присъствието и нормализирането на вокала [ъ] в българския книжовен език.

Също през 1844 г. излизат „Български буквар“ на Георги Бусилин и „Първичка българска граматика“ на Иван Богоров, в които учебници този проблем ще намери решението си. В „Български буквар“ (1844) младият **Георги Бусилин** споделя: „...изучавам своя език в старобългарските ръкописни книги... с прискорбие видех големите недостатци, които в много места обезобрази езика. Това нящо мя подсяти да сторя Български буквар, съгласен с естественото наше произношение, основанное на древните ръкописи наших праотцов, а не каквото досега нашите деца учат ся да четат по руски букваре¹⁵ и тем губят своето природно произношение в словата, писани по рускому изречению“ (Книжовници 2007: 156).

„Първичка българска граматика“ (1844) на **Иван Богоров** е своеобразен паралел на буквара на Бусилин. За разлика от Г. Бусилин обаче големият възрожденски филолог обосновава теоретично в пространния си увод употребата на вокала [ъ] и реставрира българското произношение на изконна лексика, покрита отчасти с патината на руската фонетика в черковнославянския език. Интересното тук е, че Богоров изобщо не коментира произхода на лексиката – акцентът и в предговора на „Математическа география“, и във въведението на „Първичка българска граматика“ е поставен върху фонетиката и възстановяването на българското произношение на лексиката, станала обща чрез славянския си корен и черковнославянския език както за руския, така и за българския език. Липсва всякакъв коментар, посветен на чистотата на българския език или на чуждото речниково градиво. Пуристичните му усилия са продължение на усилията на Неофит Рилски и своеобразно тяхно продължение. Без да ги коментира теоретично, той помества в края на граматиката си „Словарник“, обх-

---

¹⁵ Черковнославянски, издадени в Русия (б.м.).

ващаш азбучно подредени 453 речникови единици и няколко съчета-ния. Намерението му е обяснено в подзаглавието: „или няколко думи, които на места говорят турски и гръцки, а пак на други места Български“ (Богоров 1844; 1986: 114). Интерес буди неологизмът му – *словарник*, – обяснен от В. Кювлиева-Мишайкова. Употребата на думата *реч* като термин със значение ‘изречение’ във въведението на граматиката ограничава Богоров да използва думата като производяща в *речник*, затова от *слово* той образува *словарник*¹⁶ (Кювлиева-Мишайкова 1997: 220). Мишена на пуристичните замествания е също турската и битово-разговорната гръцка лексика, а „целта на „Словарника“ е ясна: да се формира съзнателно отношение към лексикалните изразни средства, да се препоръча селективно отношение към тях в полза на думите от български произход, изместени в говорната практика в някои райони на страната от турски и гръцки заемки“ (пак там). Броят им обаче, сравнен с броя в Неофитовия речник, е двойно по-голям. В списъка на думите, предпочетени вместо турските, присъстват и някои думи със западноевропейски произход – *деликат*, *кураж*, *перука*, *сигурна*, *сигуранция*, което ясно посочва, че у И. Богоров липсва краен пуризм и че отхвърлянето на чуждите думи засяга предимно онези с ориенталски произход. Впечатлява синонимията на домашните еквиваленти, която илюстрира добро познаване на българските диалекти. Новоизкованите думи са доста ограничени като количество.

Може да се предположи защо това е така. В коментара си върху прочита на „Българска аритметика“ от Хр. Сичан-Николов (1845) – по същество рецензия на учебника, въпреки силно критичния си тон, Богоров изтъква: „Може някой си и да изчерпнува по някоя и друга дума от Словенский за сегашний язык, нъ нему е само тогава простено, кога познае твърде добре Българский язык...“. Нещо повече – в статията „За равнописанието на нашът язык“, публикувана в бр. 3 от 1 януари 1847 г. на в. „Български орел“, огорчен от липсата на общ правопис, Богоров ще напише: „Ми, колкото сми честити с готови, истъкмени слова, още повече сми злочестни, че не знаем де кое да пишем...“ (пак там: 193). Готовите „истъкмени“ слова, т.е. черковнославянската лексика, за него все още е домашна, българска – това, което го смущава в нея, е руската ѝ фонетика и той предлага успешно решение за възстановяване на българския ѝ облик. У него следователно все още липсва изостреното пуристично чувство, характерно за по-късните му години.

¹⁶ По-късно употребява *речник* вероятно поради утвърждаването му от практиката на останалите книжовници.

30-те и 40-те години на XIX век е период, в който черковнославянската лексика е приемана без съмнение като етнически своя, народна, но позабравена. Когато в края му книжовниците, които в съчиненията си се уповават на нея, биват подлагани на критика, те реагират болезнено, тъй като смятат, че е засегнато не само честолюбието им на писатели, но и най-вече е засегнат патриотичният им дълг, сиреч националното им чувство. Срещу критиката на някои книжовници **Емануил Васкидович** протестира в „Наръчна книжка“ (1847): „...обаче не мя е грижа. Защо тиа същии весма ревнителни искат совсем да избягнат от българското свойствено красноречие и да извадат като искусни изобретатели един нов язык. Понеже едните ся валят в руските итиотисми, а другите в сърбските и ся трудат да постават в българският язык като Есопова чавка. Това ми ся струва как е неправилно, да оставяме народното наречие и да гоним чуждото, тежкото ни и горкото!... Гледами явно как ни имат за смях, защото оставъми нашето естественното наречие, чи гоним чуждото, като да е нашето недостаточно. Оставъми природното и народното обикновение, което българите без граматика сохраниха и произношението, и правописанието стародревно и ни е възможно да го остават, но имат за похваление като праотеческо наследие. Прочее, о, благоразумни български просветители! Старайте ся, ако сте българи... български да пишете“ (Предговори 1992: 120). В обръщение към своите „Благоразумни читатели“ на „Сокращение на Священната история“ (1847) същият споделя с възмущение: „... мъчно нещо е да седи человек против природата и да не удобрява онова, което ней ни е свойствено, и да ся старае да исфърли своеродното название, и да ся труди да измисли с високоумието си един язык нов славено, рускосърбски“ (Книжовници 207: 180).

* * *

Общото впечатление, което оставят авторите от 30-те и 40-те години на XIX в., е, че очистването на книжовния език от чуждоезично влияние – главно турска и разговорна гръцка лексика – се приема за нещо подразбиращо се, естествено, безусловно прието и присъстващо в езиковата практика през Възраждането. Подетото още от Паисий единомушие, че книжовен език е имало и ще има само ако се реставрира, част от което са действията по почистването му, оформя една ясна представа за формиращия се книжовен език, независимо от това към какъв модел принадлежи книжовникът. По отношение на граматичната структура на езика си повечето от тях еволюират до съзнанието да предпочетат комуникативния принцип, т.е. съвременната им

фонетика и граматика, но по отношение на лексиката те се доверяват напълно на традицията. Черковнославянското лексикално градиво, не без голямо основание припознавано като домашно, българско, е силен коз в теорията и практиката им. Срещу него никой не се възпротивява, напротив то съзнателно и настъпателно, дума по дума, пояснена в скоби с чужда (турска, по-рядко гръцка), се въвежда с надеждата да се закрепят в речта на образования човек, а от него – и в речта на неукния. Диапазонът на действията на книжовниците е широк. Почти всички коментират собствения си избор с тон по-често дидактичен, понякога оправдателно-извинителен, понякога гневен в отговор на критика. Едновременно с това те акцентуват върху примера, който дават, като възкресяват изконна лексика или въвеждат руска (рядко сръбска) дума, смятайки, че ако от езика майка другите народи вече са се възползвали, то българите имат пълно право да се обогатят от вече готовата лексикална единица. Трети събират чуждите думи в речници, насочвайки вниманието на обществото към „злоупотреблението“ с тях, и препоръчват да се напишат българските им еквиваленти на табели по стените, за да се запомнят¹⁷. Създаването на пуристичните речници (на Неофит Рилски, на Анастас Кипиловски и на Иван Богоров) е по същество акт на прескрипция, което идва да покаже, че пуризмът е един от силните фактори в прескриптивизма. По подобен начин е действало в края на XIX в. например немското общество, което германизира технически термини в областта на пощите и железопътния транспорт. Този пуризм е пряко свързан с франкофобските и националистическите движения в Германия в края на деветнадесети век (Елспас 2005: 24). Въпреки че по принцип германската и българската книжовноезикова ситуация имат различна типология и са почти несравними, позоваването на германския пуризм тук се прави само с оглед на внушението, че този тип пуристични прояви в българската езикова ситуация не са самотни и несъпоставими с общите европейски национальноезикови процеси. Може да се обърне внимание дори, че ако в Германия те са в края на XIX в.¹⁸, българските пуристични прескриптивистки действия започват през 30-те г. на XIX в.

Видът на заместванията, които книжовниците от 30-те и 40-те години правят, дава основание да се говори за *архаизиращ пуризм* (1). Архаистите защитават концепцията за безвремието на езика и

¹⁷ Впрочем така постъпват стотина години по-късно турските филолози в училищата.

¹⁸ Друг е въпросът какво става в българската езикова ситуация в края на XIX в. и как може да се съпостави с германската примерно.

тяхната позиция никак не е по-различна от преобладаващия езиковедски климат в Европа през XVII, XVIII и XIX век. По онова време е била всеобща практика еволюираните по-късни етапи на езика да се разглеждат като западнали варианти на по-ранния „чист“ или „класически“ език (Гилян 1991: 29). Точно така привържениците на Черковнославянския модел защитават „класическата“, фундаментално различна от узуса граматическа структура. Възгледът им, че нацията се гради върху езика, довежда до това, че историята на езика става матрица за историята на нацията. Тъй като езикът е можело да бъде проследен до вида, който е имал в древността, произходът на нацията също може да бъде открит в далечното минало. И обратното – тъй като нацията води началото си от тази далечна епоха, то формата на езика, който нацията е трябвало да усвои, също трябвало да бъде открита в древността. Връзката между история и език е разширена до миналото, маргинализирайки дълго време всички останали езикови реалности. Как да се регулира езикът, се превръща в метонимия за това, как да се изгради нацията. Авторите от Възраждането разполагат с кодифициран черковнославянски език, който е разпознаван като домашен, с текстови нормализации от предходни класически периоди на българския език, което ги кара да усещат стабилност в лексикалната система. За разлика от сръбските те не пристъпват към нейните единици като към чужди, не проявяват отпор към тях. Тази разлика дава основания на Б. Цонев стотина години след коментирания период да каже, че „Сръбската интелигенция, която употребява почти толкова турски думи, колкото нашата, ги употребява като свои и дори е в състояние да се препира, че са чисто „прави“ сръбски думи... Нашият усет ще ни подпомогне да изчезнат съвършено турските думи от нашия език“ (Цонев 1934: 338). В този смисъл именно, като се има предвид, че българският книжовник припознава черковнославянския език за по-архаичен български, за „български катаревуса“, избран да предпази и съхрани българския език и да се противопостави както на чуждия език, така и на чуждата лексика, потвърждава тезата за славянобългарски период в историята на новобългарския книжовен език¹⁹ (Вълчев 2007). Успоредно с това обаче обикновено застъпниците на комуникативния принцип, използващи освен черковнославянска лексика и

---

¹⁹ За „славянобългарски“ етап от развоя на националния новобългарски книжовен език три десетилетия преди това говори К. Босилков, който обаче поставя границите му от средата на XVIII в. до средата на XIX в., в който етап съществува „най-висока степен на вариативност на книжовноезиковата норма в цялостния развой на българския книжовен език“ (Босилков 1986: 86).

диалектни домашни или чужди думи, стават застъпници на *етнографския пуризм* (2).

Насоките в дейността на българските възрожденски създатели на книжовния език дават основания да се говори едновременно за *реформаторски* (3) – подпомагащ възкресяването на българския език, и за *защитен пуризм* (4) – като се вземе предвид борбата им за опазването на българската култура от гръцкото културно-езиково и религиозно влияние. Идеята за възкресяване на етничния език изисква прилагането на историческия критерий, който обаче би трябвало да задържи развитието на естествените норми и съответно кодифицирането им. На равнище конкретни езикови норми този критерий има най-ярко изражение в споровете относно вокала [ъ] и членните форми. Търпимостта на строителите на книжовния език от този период към иновациите варира и най-уравновесено отношение към тях има Славянобългарският и Новобългарският модел в лицето на Неофит Рилски и Васил Априлов (30-те г.), малко по-късно – и Иван Богоров (40-те г.). Този вид реформаторски пуризм следователно има новаторски характер. Негативизмът срещу еволюционните иновации в езика не продължават дълго и това свидетелства за състоянието на книжовния език: фактът, че в оценката на обществото за кратко време иновациите вземат превес (всъщност „иновации“ с доста дълъг стаж в новобългарския превод на дамаскинката литература), говори в полза на относителна стабилност в узуса – не по отношение на вариантите, а по отношение на аналитичната структура. Така че пуристичните усилия през коментираните десетилетия са един закономерен акт на подsigуряване на позиция относно понататъшното им канализиране – формулата за съхраняване на идеала и узуса е намерена: „изучавам свойат език в старобългарските ръкописни книги“, пише Бусилин и създава буквар на език, „съгласен с естественото наше произношение, основанное на древните ръкописи наших праотцов“.

Колкото до защитната линия в българския езиков пуризм, тя продължава повече от един век, макар че обхватът на сферите ѝ постепенно се стеснява, особено след откриването на първите български светски училища през третото десетилетие. В този смисъл тя е и най-силната проява на пуризма, макар че твърде рядко е била осъзнавана и посочвана като негова форма. Интересното при нея е, че еволюира по следния начин:

- в началото защитата на (славено)българския език (намерил солидна подкрепа с посочването, че е език, употребяван и от славяните руси – и в това не може да не се провиди противопоставянето им

по родов признак на гърците) не е конкретизирана по сфери, тя е защитита по принцип; тя идва да покаже, че и българският език е достоен да бъде книжовен и да поеме онези функции, които някога е имал – както някога е имало и българско царство;

- след създаването на текстовете и български буквар, които го доказват през първите две десетилетия на XIX в., и след създаването на българско светско образование, на български граматики, на плаха българска публицистика и научнопопулярна книжнина през 30-те и 40-те години остава само една, но много важна сфера в културното пространство до Освобождението – църквата; така защитната линия се концентрира в борбата за църковна независимост и по-точно в налагането на езика в българските религиозни институции (вж. подр. Николова 2004б).

Не трябва да се забравя в никакъв случай още и фактът, че ако идеята за изчистването на българския език от чуждоезиково влияние става една от доктрините на езиковата програма на Българското възраждане²⁰, а оттам и в неговата националнополитическа програма, то пуризмът в този период (а и въобще през цялото Възраждане) има **националистичен** характер (5). И не на последно място, може да се обобщи, че той става неразделна част от усилието за образование на българския народ, което го прави и **педагогически** (6).

ЛИТЕРАТУРА

- Босилков 1986:** Босилков, К. *Кратка история на българския език*. Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominatae, 1986.
- Вачкова 2007:** Вачкова, К. Езиковата програма на Българското национално възраждане. // *Годишник на ШУ „Еп. Константин Преславски“*, т. XX А. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2007, 3 – 38.
- Вачкова 2008:** К. Вачкова. *Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденски период)*. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2008, 140 – 174.
- Венедиктов 2005:** Венедиктов, Г. К. Русское влияние и пуристические тенденции в болгарском литературном языке на стадии его становления. // *Пуристические тенденции в истории славянских литературных языков. Сборник тезисов*. Москва: РАН, 2005, 45 – 49.
- Вълчев 2007:** Вълчев, Б. Някои общи черти и различия в процеса на начално изграждане на българския и сръбския книжовен език (в исторически, културен и езиков аспект). *Littera et lingua. Series dissertations, vol. I, Sofia, 2007*.

---

²⁰ За езиковата програма на Българското възраждане вж. по-подр. у К. Вачкова (2007; 2008).

- 26.02.2013 <<http://www.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/images/stories/series/-dissertationes/volume1/ValtchevB.pdf>>
- Гилин 1991:** Gyllin, R. *The Genesis of the Modern Bulgarian Literary Language*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Uppsaliensia. Uppsala, 1991.
- Гладкова 1998:** Gladkova, H. Úloha intrvence v období formování spisovné bulharštiny v porovnání s češtinou. // *Česká slavistika 1998. České přednášky pro XII. Mezynárodní sjezd slavistů*. Krakov 27.8. – 2.9.1998. Praha, 119 – 127.
- Горбачевич 1971:** Горбачевич, К. С. *Изменение норм русского литературного языка*. Ленинград, 1971.
- Елспас 2005:** Elspas, S. Language norm and language reality. Effectiveness and limits of prescriptivism in New High German. // Langer, N., W. V. Davies. *Linguistic Purism in the Germanic languages*. Berlin, New York: De Gruyter, 2005, 20 – 45.
- Иванова 2001:** Иванова, Ц. *Българо-сръбски книжовноезикови връзки през Възраждането (Аспекти на езиковата стандартизация в балканославянския ареал)*. Автореферат за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2001.
- Иванова 2002:** Иванова, Д. *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език*. Пловдив: Призма, 2002.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. Отг. ред. Е. Георгиева, С. Жерев, В. Станков. София: БАН, 1989.
- Кювлиева-Мишайкова 1997:** Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Ланге 2005:** Lange, M. V. Bad language in Germani's Past – the birth of linguistic norms in seventeenth century. // Langer, N., W. V. Davies. *Linguistic Purism in the Germanic languages*. Berlin, New York: De Gruyter, 2005, 62 – 84.
- Николова 2004а:** Николова, Н. Критерии на възрожденските книжовници за утвърждаване нормите на новобългарския книжовен език. // *Български език*, 1997/8, № 2, 42 – 45.
- Николова 2004б:** Николова, Н. Въпросът за езика в борбите за църковна независимост през Българското възраждане. // *Трудове на катедрите по история и богословие*. Т. 6. Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2004, 329 – 336.
- Цонев 1934:** Цонев, Б. *История на българский езикъ*. Т. II. София: Придворна печатница, 1934.

ИЗВОРОВ МАТЕРИАЛ

- Априлов 1968:** Априлов, В. *Съчинения*. Подбор и редакция П. Тотев. София: Български писател, 1968.

- Богоров 1844; 1986:** И. Богоров. *Първичка българска граматика. Фототипно издание.* София: Наука и изкуство, 1986.
- Бозвели 1968:** Бозвели, Неофит. *Съчинения.* Съст. Ст. Таринска. София: Български писател, 1968.
- Бозвели, Васкидович 1835:** Бозвели, Неофит; Васкидович Ем. *Славено-българское детоводство за малките деца. Част третая.* Крагуевац: Княжеска сръбска типография, 1835.
- Геров 1849:** Геров, Н. *Извод от физика. Част пръва.* Белград: Правителствена книгопечатня, 1849.
- Кипиловски 1836:** Кипиловски, Анастас. *Кратко начертание на всеобщата история.* Будим: Университетска кралевска типография, 1836.; също <http://books.google.bg/>.
- Книжовници 2007:** *За български род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език.* Съст. Р. Русинов, М. Гърдева. Велико Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“, 2007.
- Попович 1837:** *Христоития или благонравие ...* Преведена от Райна Поповича из Жеравна ... Будим: Кралска типография, 1837.
- Предговори 1992:** *Родолюбивий и благоразумний народе българский. Възрожденски предговори. Книга първа. 1806 – 1865.* Събрал и наредил Д. Леков. София: УИ „Св.Климент Охридски“, 1992.
- Рилски 1835а; 1984:** Рилски, Неофит. *Българска граматика, сега първо сочинена...* Крагуевац: Княжеска сръбска типография, 1835; Фототипно издание. София: Наука и изкуство, 1984.
- Рилски 1935б:** Рилски, Неофит. *Краткое и ясное изложение ... на греческия язык.* Белград, 1835.
- Фотинов 1943:** Фотинов, К. *Избрани страници.* Под. ред. на Ал. Бурмов. II попр. изд. София: Хемус, 1943.